

LÉNÁRT ANDRÁS

Express druzsba

*Utazás az Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodával
az 1970-es években**

Tanulmányomban a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) felügyelete alá tartozó Express utazási iroda 1970-es évekbeli utaztatási gyakorlatát mutatom be a vállalat működéséből fennmaradt jelentések, és az egykori idegenvezetők visszaemlékezései alapján. Az ifjúsági turizmusra vonatkozó hivatalos elképzeléseket az Express vezetőinek jelentéseiből, a KISZ KB Gazdasági és Ügykezelési és a Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának jegyzőkönyveiből és a KISZ kiadásában megjelentetett hetilap (*Magyar Ifjúság*) és havilap (*Ifjúsági Magazin*) 1970-es évtized nyári számaiból rekonstruáltam.¹ Az idegenvezetőket a szervezett utazások kulcsfiguráinak tartom, akik két ország között ideológiai, gazdasági, kulturális és nyelvi közvetítőkként funkcionáltak. Személyük és munkájuk a formális és informális társadalmi gyakorlatok egymásba érését, egybecsúszását testesítik meg, amit a Kádár-rendszer korlátozó utazási politikája szükségszerűen további értékkel ruházott fel: azon kevés kivételezett csoport tagjai lehettek – mint az élsportolók, az állami művészegyüttesek, a kamionsofőrök stb. –, akik hivatásuknál fogva rendszeresen utazhattak külföldre, akár kapitalista országokba

---

* Köszönöm az Express egykori idegenvezetőinek, hogy emlékeik elmesélésével lehetővé tették e tanulmány megírását.

¹ Az iratok lelőhelyei: Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) Ifjúsági Szervezetek fondjai, Kommunista Ifjúsági Szövetség 289 f. 3. á.: Intéző Bizottság; 4. á.: Titkárság; 4. á. Gazdasági és Ügykezelési Osztály.

is. Emlékeik elmesélésével jelentősen hozzájárulnak a szocialista korszak külföldi utazási gyakorlatának mélyebb megismeréséhez.

Az utazások és úti élmények hátteréül fontosnak tartom azonban a Kádár-rendszerben felállított idegenforgalmi irányító szervezet rövid bemutatását és az idegenforgalmat érintő legfontosabb kérdések felvázolását is. Kutatásom során az MSZMP vezető testületeinek (KB és kongresszus) összegyűjtött határozatait és dokumentumait, valamint az MSZMP KB Ipari és Közlekedési Osztályának turizmusra vonatkozó iratait, az Országos Idegenforgalmi Tanács (OIT) teljes iratállományát, az OIT kiadásában a hatvanas évek elejétől megjelenő szaklap, az *Idegenforgalom* első nyolc évfolyamát (1963–1970), néhány szakkönyvet és konferencia anyagot, továbbá egy egykori idegenvezető tollából származó cégtörténetet tekintettem át.² Az Express hivatalos iratai az utazási iroda megszűnése után sem kerültek be a Magyar Országos Levéltárba. Egyedül a felügyeleti szervnek, a KISZ-nek küldött jelentések maradtak fenn, illetve az Express pártszervezetének anyagai is hozzáférhetők az MSZMP Budapest ötödik kerületi pártszervezetének iratai között.³ Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) adatbázisában két Express vonatkozású anyagot találtam, de semelyikük nem volt releváns a kutatásom szempontjából.⁴ Az ÁBTL adatbázisa szerint (2008. júniusi állapot) a megismert idegenvezetők közül ketten álltak kapcsolatban az állambiztonsági szervekkel. Az egyik esetben személyiségi

² A kiadványok és iratok lelőhelyei: Vass Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Budapest, Kossuth, 1968; Vass Henrik (szerk.): *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1975–1980*. Budapest, Kossuth, 1983; Vass Henrik (szerk.): *A MSZMP határozatai és dokumentumai 1980–1985*. Budapest, Kossuth, 1988. Magyar Országos Levéltár (MOL) 288. f. Magyar Szocialista Munkáspárt KB Ipari és Közlekedési Osztály iratai, MOL XIX G 28, Országos Idegenforgalmi Tanács iratai 1958–1990. Lásd még Balázs Károly: *Négy évtized. 1957–1997. Az Express Utazási és Szálloda Rt. története*. Budapest, NOTESZ + K Kft., 2004.

³ A pártszervezet iratai Budapest Főváros Levéltárában találhatóak.

⁴ Az egyikben egy disszidensre utalnak, aki részt vett egy Express turistaúton, és Svédországban a kint maradás mellett döntött. (ÁBTL V-160097 dosszié, Nagy György Péter). A másik egy Bécsben élő 1956-os emigránusra vonatkozó beszerzési terv, amelyet 1963-ban ejtettek. Az idegenvezető férfi 1966 szilveszterén állítólag a kint maradásra agitált bécsi Express utazáson résztvevő magyar turistákat. (ÁBTL, K-2412 „Danton Robin”). Az ÁBTL 2008-ban több az IBUSZ-hoz kapcsolódó anyagot tett kutathatóvá, ezért joggal remélhetjük, hogy az állambiztonsági iratok nagyobb feldolgozottsága esetén az Express-re vonatkozó anyagok is elérhetővé válnak.

jogokra való hivatkozással nem kaptam meg anyagot, a másik esetben pedig jelentések nem, csak a személyes adatokat és a beszerzés időtartamát nyilvántartó lapok maradtak fenn.⁵ A kutatás során 11 interjút készítettem egykori idegenvezetőkkel, közülük 10 az 1950 körül született generációhoz tartozott, míg a tizenegyedik egy ma 85 éves nő volt, aki a legkorábbtól dolgozott az Expressnél.

A nemzetközi idegenforgalom a szocialista korszakban egymásnak sokszor ellentmondó érdekek kereszttüzében állt. Az állam az utazást, és az utazáshoz kapcsolódó engedélyek megadását, illetve megvonását végig saját büntetési és jutalmazási privilégiumaként kezelte. Így szabályozhatta, hogy ki, hová és milyen feltételekkel utazhat, illetve kik, honnan léphetnek Magyarországra és milyen feltételek középette tölthetik itt idejüket.⁶

Az 1949-es új, szocialista alkotmány beiktatta a dolgozók fizetett szabadsághoz és üdüléshez való jogát, és a Szovjetunió mintájára elkezdtek megszervezni a szociálturizmust, más néven szociális idegenforgalmat, amely kizárólag belföldi utazásokat támogatott a szakszervezeteken keresztül. 1954–55 javult a nemzetközi idegenforgalom megítélése, a szocialista országokkal könnyítettek a vízumkötelezettségen, rendezték a devizaváltás és vámeljárási feltételeit.⁷

1945 után három lépésben egységesítették az idegenforgalmi statisztikákat. 1951-től vezettek kimutatást a be- és kilépőkről, az átutazókról (határstatisztikát és tartózkodási statisztikát is vezettek). 1955-ben létrehozták a közvetlenül a Minisztertanács alá rendelt Idegenforgalmi Tanácsot az idegenforgalom érdekeinek elvi irányítására. Tagjai az idegenforgalomban érintett tárcák és főhatóságok vezetői, a Szakszervezeti

⁵ ÁBTL, „Halmosi” dosszié 5-ös karton.

⁶ A külföldre utazás lehetősége az egyes országok útlevél és vízumszabályozásán múlt. Míg az útlevélkiadás a kibocsátó ország, a vízumkiadás a célország politikájától függött. Magyarország a hatvanas évek elejétől igyekezett meggyorsítani a vízumkiadási gyakorlatát. Több lépésben decentralizálták az elbírálási folyamatot – és összeállítottak egy ún. tiltó listát a nem kívánatos személyek kiszűrésére. A kapitalista országok állampolgáraival szemben szigorúbban jártak el. A szocialista országokkal az 1960-as években sorra megszülettek a teljes vízummentességről szóló államközi szerződések. Minderről részletes leírás: Bencsik Péter – Nagy György: *A magyar úti okmányok története 1945–1990*. Budapest, Tipico Design Kft., 2005. 103–115.

⁷ 16/1954 tvr. (VII. 9.) vámjog szabályozásáról; ezt módosító 7/1955 tvr.; illetve a végrehajtásra kiadott 1/1956 (III. 17) KK M sz. rendelet. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1955*. Budapest, 1956; *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1956*. Budapest, 1957.

Tanács és a Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottság elnöke voltak. A tanács titkára a hegemon helyzetben lévő IBUSZ utazási iroda mindenkori vezetője lett. A testület koordinálási és végrehajtási feladatainak ellátását 1958-tól segítette önálló apparátus (Titkárság).⁸ Az OIT kezdeményezésére helyi és megyei szinten létrehozták az Idegenforgalmi Hivatalok hálózatát. A hivatalok feladata a fizetővendég szolgálat megszervezése, a terület idegenforgalmi fogadókészségének előkészítése és propagálása, a hatvanas évek elejétől a helyi idegenvezetés megszervezése valamint a helyi ügyek koordinálása volt, munkájukat a közigazgatási szintnek megfelelő tanácsok felügyelték.

Az idegenforgalom irányítását többször átszervezték. A legjelentősebb változások a hatvanas évek második felében illetve 1978-ban következtek be. 1964-ben létrehozták az Országos Idegenforgalmi Hivalt, amit 1967-ben megszüntettek és helyére ismét az OIT Titkárság került. 1978-ban újra megalakították a hivalt, de a korábbinál kisebb jogkörrel. Az irányítás átszervezése a személyi kérdésektől eltekintve, nem bolygatták meg alapjaiban a szervezetet, annál is inkább, mert más-más néven, de mindig volt egy kis létszámú az országos ügyeket koordinálásáért felelős testület. Nem sikerült viszont megnyugtatóan kezelni a helyi idegenforgalmi hivatalok és az IBUSZ kirendeltségek között kialakult konkurenciaharcot. A megyei és városi idegenforgalmi hivatalokat kettős funkcióval ruházták fel: egyfelől az ő feladatuk volt a térség idegenforgalmi előkészítése, másfelől maguk is rendelkeztek szállodákkal vagy fizetővendég szolgálattal, amelyet természetesen értékesíteni akartak. Az üzleti és hivatali funkciók kényszerű összefonódása abból adódott, hogy a hivatalok munkáját az üzleti érdekeltéggel kívánták motiválni, ráadásul mivel alapvetően a helyi tanácsok költségvetéséből működtek, a helyi közigazgatási szerv elvárta, hogy a hivatalok eltartsák magukat, sőt nyereséget termeljenek.⁹

A turizmus üzleti részét a Belkereskedelmi Minisztérium Idegenforgalmi Főosztálya alá sorolták. Ide tartoztak a szállodavállalatok a vendéglátó ipari vállalatok és az utazási irodák. A szocialista országokban Lengyelország kivételével egy, kettő, de legfeljebb három utazási iroda működött, ezzel szemben Magyarországon az 1970-es években hat.

⁸ A testület feladatkörét a 38/1958. Közlekedés és Posta Minisztérium rendelet szabályozta. *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye*, 1958. Budapest, 1959.

⁹ Csizmadia László: A magyar idegenforgalmi igazgatás fejlődése a felszabadulástól 1967-ig. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1971. 4. sz. 130–160; MOL XIX G 28, OIT iratok, 270. db. Jelentés az Országos Idegenforgalmi Hivatal megalakításáról, 1978.

A hegemon szereppel bíró IBUSZ mellett, 1957-ben alakult meg az Express Ifjúsági és Diák Utazási Iroda, az 1968-as ún. új gazdasági mechanizmus bevezetése után, az autóbuszparkjának szabad kapacitását a belföldi és a szocialista országokba irányuló túrák szervezésével hasznosító Volán Tourist, a budapesti vendégfogadásra specializálódott Budapest-Tourist, a termelő szövetkezetek tagjainak a Cooptourist és a távoli országokból érkező légi utasforgalom magasabb igényei kielégítésére törekvő MALÉV Air-Tours.¹⁰

Az 1950-es évek végétől rendszeres és átfogó elemzések születtek Magyarország nemzetközi idegenforgalomnak helyzetéről és kilátásairól. Egy 1960-as jelentésben az OIT előterjesztése nyomán az MSZMP PB megállapította, hogy politikai és gazdasági szempontból is előnyös a kapitalista országokból érkező turizmust fejleszteni, mert a devizabevételeknek akkor mindössze 6 ezrelékét adta az ágazat, ami hallatlanul alacsony volt más országokhoz képest. A PB jóváhagyja a következő, 1961–1965 évi ötéves tervre vonatkozó előterjesztést, melynek súlypontjai: szállodaépítés és egyéb szállásfejlesztés, a gyógyturizmus jobb kihasználása, közlekedés és infrastruktúra fejlesztés, nemzetközi érdeklődésre számot adó kulturális programok kialakítása, a vízumrendelkezések, a határátlépés és általában az utazási feltételek megkönnyítése, végezetül mindennek hatékony propagálása.¹¹ Az idegenforgalommal kapcsolatos országos hatáskörű szervek iratállományában a fent megfogalmazott tételek rendszeresen – konkretizálva vagy általános érvénnyel – előkerülnek, ami azt mutatja, hogy a megvalósítás során állandó nehézségekkel kellett számolni: döntően forráshiánnyal és politikai ellenérdekeltséggel.¹² Az alábbiakban néhány jelenség bemutatásával szeretném érzékel-

¹⁰ Az IBUSZ a legrégebbi és legszélesebb nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező utazási vállalat volt. Belföldi fiókhálózata, külföldi képviselői és kereskedelmi jogú irodái lehetővé tették, többek között ki- és beutazó turizmus, belföldi utazások szervezését, valuták vételét és eladását, közlekedési eszközök üzemeltetését, ajándékcikk értékesítést, menetjegyek eladását, fizetővendéglátás közvetítését, szállások létesítését és működtetését. Bővebben: Kolacsek András – Borda József: *Az idegenforgalmi piac*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 323–330.

¹¹ Az Országos Idegenforgalmi Tanács jelentése az MSZMP PB-nek. Magyar Országos Levéltár, 288. f. 25. MSZMP 1960/5. óe.

¹² A politikai jellegű ellenérdekeltség ideológiai okokra hivatkozott: a nyugat fel lazító politikájá miatt igyekeztek gátolni a kapitalista országokkal való idegenforgalmi kapcsolatokat. A nagy fejlesztéseket igénylő ágazat más beruházások ellenében nem kapott kellő állami támogatást szállodaépítésre és infrastruktúra fejlesztésre. A második világháború után a szakszervezeti és vállalati tulajdonba került

tenni, hogyan látták az adott korban az OIT hivatalos lapjában, az *Idegenforgalomban* a turizmussal kapcsolatos dilemmákat.¹³

Az 1960-as évek egyik kulcs kifejezése az „idegenforgalmi szemlélet” kialakítása és terjesztése volt. Míg az ötvenes évek ideológiája nem igazán kedvezett az idegenforgalomnak „az idegenforgalom fejlesztése intézményesen segíti elő az ország külső kártevőinek behozatalát”,¹⁴ addig az 1960-as években az ágazatban érintettek igyekeztek eloszlatni a hirtelen megnövekedett számú külföldi megjelenése láttán „sáskajárást és egyéb természeti csapást” emlegető lakosság maradi nézeteit: „Amikor vásárló turistát látnak, zsörtölődve állapítják meg, hogy ez az ő rovásukra megy, mert az itthoniaknak nem jut majd szalámi, sonka, műanyagcsőnyeg, vagy más egyébként is hiánycikknek ismert áru. Általában tehernek, sőt forgalmi akadálnak tekintik az idegent, aki megszokott életrendjükbe betört. [...] Az olasz vagy a svájci polgár tenyerét dörzsöli, ha több külföldit lát, mint az előző idényben...”¹⁵ Pedig, ha a valutabevétel jelentőségét belátnák, biztosan nem kárhoznának a boltokból nagy csomagokkal távozó külföldieket, írja a szerző, majd a konfliktus megoldására kijelenti, hogy Magyarországon árubőségre és udvariasságra (a kiszolgáló egységekben és általában mindenütt) lenne szükség.

Az idegenforgalmi szemlélet végül is az idegenekkel szembeni gyanakvás letörésén túl az idegenforgalomban érintett vállalatok, hivatalok és magánszemélyek fejlesztési igényeinek – mai fogalommal, az idegenforgalmi lobbynak – támogatását jelentette. Kérdéses, hogy a magát vendégszeretőnek látó lakosságot mennyire hatotta át a külföldiek iránti lelkesedés. A hiánycikkek felvásárlását biztosan nem örültek a későbbiekben sem, a nyelvtanulás sem élénkült meg a kívánatos mértékben, de a szobakiadás a turisztikai régiókban valóban virágzásnak indult.

---

szállókat és egyéb szálláshelyeket sem sikerült visszaszerezni a kereskedelmi alapú idegenforgalom részére. MOL XIX G 28, OIT iratok, 262. db. Idegenforgalmunk fejlesztésének problémái, 1968.; 266. db. Feljegyzés a Balaton parti turista szálláshelyek kapacitásáról, 1970., 267. db. A Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal éves jelentése, 1972.

¹³ Megjegyzendő, hogy az *Idegenforgalomban* sokszor publikáltak az OIT-ban dolgozó szakemberek.

¹⁴ Lantos György: Így kezdődött... *Idegenforgalom*, 4. évf. 1965. 33. sz. 24.

¹⁵ Szörényi Károly: Minek az a sok külföldi? *Idegenforgalom*, 3. évf. 1964. 26. sz. 18.

Az idegenforgalmi szervek másik, számos alkalommal megtárgyalt törekvése a szervezett turizmus arányának növelése volt.¹⁶ Az utazási irodák útjait választók több szempontból „tettek szívességet” a magyar államnak: egyrészt tervezhetőbbé és átláthatóbbá tette a ki és beutazásokat, a kiegészítő szolgáltatások igénybevételével több pénzt költöttek és az utazási irodákon keresztül felvett adatok az egyes személyek ellenőrzését is könnyebbé tette. Csakhogy a „baráti országokból” érkező turisták inkább egyéni utakat szerveztek, mintsem az utazási irodák kínálatára és tapasztalatára hagyatkoztak volna: „minden igyekezet ellenére, amely a szervezett turizmus fokozására vonatkozik, az egyéni turizmus aránya egyre jobban növekszik”.¹⁷ A hatóságok is hamar rájöttek, hogy nem igazán kifizetődő a keleti turizmus, de nagy számarányuk miatt és politikai okokból kénytelenek voltak bizonyos fokig elnézni az emberek ügyeskedéseit – az illegális forintváltást, az engedély nélküli kereskedést, a „piacolást” és árucsempészt – „a szocialista országok viszonylatában árszínvonal-különbségek vannak, és nyilvánvaló az ezeket kihasználó vásárlási szándék is.”¹⁸ (1966-ban például a belkereskedelmi forgalomnak mintegy 1,8–2%-át tették ki a külföldiek kiadásai. Ilyenformán a bejövő utasforgalom nagy százaléka nem veszi igénybe a közhasználatú szálláshelyeket és egyéb szolgáltatásokat).¹⁹ A nemzetközi idegenforgalommal szemben megfogalmazott politikai szándékot – pl.: „nem áltatjuk magunkat, és

¹⁶ A szervezett idegenforgalom az összes beutazó külföldi forgalom 5–20%-át tette ki. A kiutazásoknál az 1960-as évek elejétől eltekintve hasonló, de valamivel alacsonyabb (6–14%) volt a szervezett idegenforgalom aránya. *Statistikai Évkönyv 1964–88*. Budapest, KSH, 1965–89.

¹⁷ Budai András: Idegenforgalmi kérdések. In: *Üdülőtárasok fejlesztésének kérdései. Magyar Urbanisztikai Társaság és Gyula városa. 1974. augusztus 23–24*. Kézirat. II. Ankét. 94. MOL XIX. G 28 b, OIT, 289. db. A szocialista országokból érkező turistáknak a tartózkodási helyüket nem kellett bejelenteniük a rendőrségen, korlátozás nélkül mozoghattak az országban. A saját országuk útlevél-szabályozásától, az államközi vízum-megállapodásoktól és a turisták forintkészletétől függött, hogy hol töltik idejüket, és mennyi ideig maradnak Magyarországon.

¹⁸ A szocialista országokból érkezők aránya az egész korszakban 80% körül mozgott, de előfordult, hogy meghaladta a 90%-ot is. *Statistikai Évkönyv 1964–88*. Budapest, KSH, 1965–89.

¹⁹ A jelentés tömören foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy hol szálltak meg a közhasznú szálláshelyeken nem regisztrált turisták: „A vendégnapok fennmaradó aránya, tehát mintegy 75–84%-a magánlakásokban, vagy egyéb – statisztikailag nem figyelt – szálláshelyeken bonyolódott. A turistaforgalom e része lényegesen alacsonyabb gazdasági hasznot eredményez a népgazdaságnak. E körülmény arra int, hogy törekedni kell az egészségesebb arányok kialakítására.” A hazánkba

nem is fogjuk eltéríteni magunkat abban az irányban, hogy az idegenforgalom devizális bevételeire olyan mértékben koncentráljunk, hogy politikai, társadalmi jelentőségét lecsökkentsük²⁰ – időről-időre deklarálták ugyan, de az ágazat teljesítőképességének fenntartására nyilvánvalóan a politikai és gazdasági szempontokat egyaránt figyelembe kellett venni. Az idegenforgalomból származó anyagi haszon, ezen belül elsősorban a nyugati valuta megszerzése a szállodaépítés mellett a szervezett utak és a hozzájuk kapcsolódó szolgáltatások igénybevételén múltott leginkább.

A magyar idegenforgalom, úgy tűnik, a hatvanas években felismert nehézségein nem tudott úrrá lenni. Alapvetően tőkehiányos ágazat maradt, amely fontos devizakitermelő funkcióval bírt, de a statisztikák szerint a külgazdasági forgalom 1–2%-ról a nyolcvanas évekre is csak elég szerény, 6% körüli értékre tornázta fel magát.²¹ A szállodaépítések lassú üteme és a pénzköltésre ösztönző szolgáltatások fejletlensége miatt a bevételek nem ugrottak meg látványosan. Az állam a turizmusból adódó, egymásnak alkalmasint ellentmondó gazdasági és politikai feladatok kezelésére valamiféle középutat választott. A szociálturizmus dotálásával fontos erőforrásoktól fosztotta meg a kereskedelmi alapú idegenforgalmat, ugyanakkor igyekezett bátorítani a devizát hozó tőkés forgalmat, amelynek aránya a turisták számát tekintve, az összforgalomból soha nem haladta meg a 15–25%-ot.²² A szocialista országokból beáramló turizmus jóval kisebb hasznot hozott, ezért a szálloda és vendéglátóipari szektor nem is lelkesedett értük: „Az a megkülönböztetés is gyakori, hogy a szocialista országokból érkező vendégek fogadása politika, a nyugatiaké üzlet [...] sokszor a csehszlovák, lengyel és más baráti országokból érkező turistákat ímmel-ámmal fogadják, nem nézve ki belőlük a zsíros borraalót.”²³

---

irányuló idegenforgalom összetétele és tendenciái, passzív idegenforgalmunk. 1967. MOL XIX. G 28 b, OIT, 265. db.

²⁰ Budai i. m. 96.

²¹ Egy 1964-es nemzetközi összehasonlításban a magyarországi idegenforgalmat elhanyagolt területként jellemezték szemben Hollandiával, ahol az exportbevételek 4%-a, Dániával (8%), Ausztriával (28%), Görögországgal (31%), Spanyolországgal (65%) az idegenforgalomból származott. Vundele György: Idegenforgalom és export. *Idegenforgalom*, 4. évf. 1965. 33. sz. 37.; MOL XIX. G 28 b, OIT, 291. db. Idegenforgalmunk helyzete és fejlődési tendenciái, 1987.

²² *Statisztikai Évkönyv 1964–88*. Budapest, KSH, 1965–89.

²³ Politika vagy kereskedelem... *Idegenforgalom*, 6. évf. 1967. 7. sz. 5.

Az idegenforgalom fő kérdései – szállodaépítés, fizetővendég-szolgálat, szolgáltatások, szabadidő programok, szervezett turizmus, infrastruktúra-, terület- és közlekedésfejlesztés, gyógyturizmus, a rövid ideig tartó főszezon széthúzása, a vásárló turizmus visszaszorítása – az 1960-as évektől folyamatosan foglalkoztatták az illetékeseket, de lehetetlen volt a helyi, közép- és országos szintű érdekeket, illetve a gazdasági és politikai szándékokat összhangba hozni.²⁴ Magyarország, a szocialista tábor legvidámabb barakkja elsősorban tranzit-ország maradt, ahol talán sok információ és áru cserélt gazdát, de az idegenforgalom maga, nem profitált annyit a külföldiek pénzköltéséből, mint az ideológiailag jóval zártabb Románia vagy Bulgária, illetve a nyugatnak számító Jugoszlávia.²⁵

A turizmus témája az ifjúsági sajtóban

Az Express utazási iroda, ahogy az újjászervezett és átkeresztelt ifjúsági mozgalom is, a Kommunistá Ifjúsági Szövetség, az 56-os forradalom romjain jött létre. A 3016/1957-es sz. kormányrendeletben határoztak a „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány mellett működő Express Ifjúsági Utazási és Szolgáltató Vállalat” megalakításáról.²⁶ A vállalat felügyeletét a Minisztertanács Titkársága látta el, két évvel később azonban a KISZ-nek sikerült elérnie, hogy a vállalat átkerüljön az ifjúsági szervezet igazgatása alá. Az ifjúságpolitikai kérdésekben a KISZ KB Intéző Bizottsága volt illetékes, a napi gyakorlatban azonban a Gazdasági és Ügykezelési Osztály, valamint a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya fel-

²⁴ Rehák Géza hasonló következtetésre jutott az MSZMP Gazdasági Bizottságának turizmusra vonatkozó iratainak valamint a Veszprém megyei levéltári és sajtóanyagot kutatása után: a szocializmus képtelennek mutatkozott arra, hogy az idegenforgalmat komplex rendszerként kezelje, a turisztikai infrastruktúra egyes elemeit egyenrangúan fejlessze. Rehák Géza: „Szállodaiparunk és idegenforgalmunk fejlesztése tárgyában soron kívül teendő intézkedések,” avagy a Kádár-korszak turizmusának első lépései. *Debreceni Szemle*, 2007. 3. sz. 331–347.

²⁵ Lengyel Márton: A KGST-országok idegenforgalmi integrációja. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1973. 6. sz. 227–259; Czeglédi József: A KGST-országok idegenforgalmi integrációjának ellentmondásai és azok megoldásai. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1973. 6. sz. 260–269. Tímár László: Néhány szocialista ország idegenforgalmi földrajzi összehasonlítása. *Idegenforgalmi Közlemények*, 1973. 6. sz. 137–181.

²⁶ *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye, 1957.* Budapest, 1958. A vállalatot 1960-ban nevezték át Express Ifjúsági és Diák Utazási Irodának. PIL 289/3. (KISZ Intéző Bizottság) 45. ó. e. 1959. okt. 14.

ügyelte az iroda működését.²⁷ Ahogy a korabeli dokumentumokban áll, a korábbi ifjúsági szervezet vagyónának megmentése és a mozgalom „ki próbált elvtársainak” álláshoz juttatása volt ekkoriban az elsődleges cél.²⁸ Az Express szervezésében 1957-ben még csak néhány száz turista utazott külföldre, de a hetvenes években már több tízezres forgalmat sikerült elérni. A KISZ-nek küldött éves jelentésükben az Express vezetői 1964-ben felhívják a figyelmet, hogy a csoportos utazást a „Államközi megállapodások, melyek az egyéni külföldi utazások lehetőségének növekedését eredményezik, és ez befolyásoló tényezőként jelentkezik, bizonyos mértékig nehezíti a társasutazások szervezését”.²⁹ E korainak tekinthető megállapítás ellenére azért a csoportos utazási forma még a szocialista országok között is fennmaradt, bár ahogy az ifjúsági sajtó a hetvenes évek végén megírta, az NDK vonzereje például csökkent a magyar fiatalok körében.³⁰ Az Express az ifjúságpolitika egyik eszköze volt, az alacsony árakkal és a szolgáltatások szintén színvonalával az életkoruknál fogva igénytelenebb fiatalokat, ezen belül is a munkás és paraszt fiatalokat célozták. A szocialista országok közötti elszámolási problémák megoldására az érintett országok ifjúsági utazási irodái 1964-ben megállapodtak az ún. „Zakopanei Egyezményben”, amely egy közösen kidolgozott pontrendszer alapján biztosította a valutamentes csereutazásokat.³¹ Az 1960-as évek közepén a csoportok 75%-át már közvetlenül a helyi, illetve vállalati KISZ-bizottságok szervezték, de az Express vállalta államilag nem dotált, kereskedelmi alapú, és egyéni utakat valamint speciális küldöttségek utaztatását is – ilyenek a KISZ KB funkcionáriusok külföldi csoportos jutalomútjai; különvonatok a Szovjetunió, az NDK és Lengyelország városaiba Világifjúsági Találkozók vagy egyéb tömegrendezvények alkalmából, nyugatnémet mezőgazdasági szakemberek és más tudományos kutató csoportok magyarországi utazásai stb. – utaztatásának szervezését.³² A csökkenő KISZ támogatás miatt a korszak

²⁷ Balázs i. m. 6–10.

²⁸ PIL 289/3. (KISZ Intéző Bizottság) 1. ó. e. 1957. okt. 31.

²⁹ PIL 289/4. (KISZ Titkárság) 134. ó. e. 1964. okt. 23. Irányelvek az Express 1965 évi külföldi tervére.

³⁰ Magyarok az NDK-ban. *Ifjúsági Magazin*, 1979. 7. sz. 55.

³¹ A különböző szolgáltatások árainak figyelembevételével alkalmaztak egy egységes „vendégnap-számítási” táblázatot. Ez alapján állapítottak meg kétoldalú ki- és beutazó kontingenseket. Az egyezmény 1989-ig volt érvényben. Balázs i. m. 10.

³² Interjú Balázs Károllyal, 2007. október; Gabányi Klárával, 2008. augusztus; Krizsenszky Adriennel, 2007. november; Wierdl Viktorral, 2007.

végén háttérbe szorultak az ifjúsáspolitikai célkitűzések és egyértelműen az üzleti szempontok domináltak.³³ Az iroda túlélte a rendszer-váltást, egészen 2003-ig működött. Az anyagai azonban nem kerültek be a levéltárakba, ami fellelhető, az a tulajdonoshoz, a KISZ-hez beérkezett éves jelentések és a KISZ különböző osztályain elhangzott beszámolók jegyzőkönyvei a hatvanas évekből. Az Express rendszeresen hirdetett utakat és idegenvezetői tanfolyamokat a szintén a KISZ tulajdonában álló ifjúsági lapokban, ezért érdemesnek tartottam e magazinok turizmusról szóló írásait is elemezni.

A KISZ testületei által megtárgyalt anyagokban munkaszervezés hatékonyabbá tételéről, a KISZ helyi szervezetei és az Express szorosabb kapcsolattartásáról, a politikai munka fokozásáról, a belföldi turizmus fejlesztéséről, a munkás és paraszt fiatalok a turizmusban való fokozottabb részvételéről, a 30 év alattiak arányának szükségességéről értekeznek.³⁴ Az 1960-as években a KISZ KB Intéző Bizottsága elégedett volt az utazási iroda jelentéseivel. Azért ezekből az anyagokból is kiderült, hogy az Express hasonló problémákkal szembesült, mint az országos idegenforgalmi szervezet. A kétoldalú kapcsolatokban eltérőek voltak az utazási igények, pl. az 1960-as évek közepén a csehszlovák és lengyel ifjúsági partnerirodáknak jóval nagyobb volt az igénye a valutamentes csereforgalom növelésére.³⁵ A románok ellenállása miatt pedig előfordult, hogy egyáltalán nem sikerült a zakopanei pontoknak megfelelő valutamentes csereegyezményt tető alá hozni a két szomszédos ország között.³⁶

---

november–december. A tanulmányban idézett interjúk gépiratai és hangkazettái a szerzőnél hozzáférhetők.

³³ Balázs i. m. 13–29.

³⁴ PIL 289/3. (KISZ Intéző Bizottság) 45. ó. e. 1959. okt. 14.; 289/3. 88. ó. e. 1960. nov. 16.; 125. ó.e.1963. jún. 7.; 166. ó. e. 1965. márc. 24.

³⁵ PIL 289/4. (KISZ KB Titkárság) 134. ó. e. 1964. okt.23. Irányelvek az Express 1965 évi külföldi tervére.

³⁶ A román tengerpartra nyáron csak korlátozott számban lehetett menni, mert a román idegenforgalom, úgy látszik, nem volt érdekelt a cserekontingensek szervezésében. Román ifjúsági utazási irodát csak 1968-ban állítottak fel. A Magyarországra látogató román turistákat sem övezte túl nagy megbecsülés, mert túlságosan rövid ideig tartózkodnak itt – döntően vásárlással foglalkozó tranzit turistákról volt szó –, és az Express szolgáltatási színvonalához képest nagyon igényesek voltak. PIL 289/4. (KISZ KB Titkárság) 134. ó. e. 1964. okt. 23. Irányelvek az Express 1965 évi külföldi tervére, valamint interjú Krizsenszky Adriennel, 2007. november.

A KISZ heti (*Magyar Ifjúság*) és havi lapjainak (*Ifjúsági Magazin*) 1970-es évekbeli nyári számaiban meglepően kevés cikket találtam utazási témákban. Jellemző, hogy olyan írások is napvilágot láttak, amelyekben (külföldi) túrák helyett a szűkebb lakókörnyezet alaposabb megismerését szorgalmazták: „Érthető, ha néhány napra, hétre meg akarunk „szökni” jól megszokott környezetünkől – élni a magunk mezítlábas, tutajos, motorkerékpáros, vonatkozó függetlenségét. Világot szeretnénk látni, de a világgal itthon, a szomszéd „faluban” kellene először ismerkedni.”³⁷

A belföldi túra és szállásajánlatokon, a magyarországi tájak és városok bemutatásán kívül a fiatalok utazásával kapcsolatban a következő évről-évre visszatérő témákat tárgyalták a lapok:

A diákok nyári munkavállalása. A nyári belföldi munkavállalás és az utazás szorosan összefüggött, hiszen utazni csak a megkeresett pénzből lehetett, illetve mindkét tevékenység a nyári szünidőre esett. A legtöbb cikk mégis az építőtáborok világáról szólt, aminek kapcsán a közösségépítést, és a munkaszeretet jóval részletesebben mutatták be, mint a megkeresett pénz elköltését, az esetleges utazást. A képes riportok nagy száma arra enged következtetni, hogy az ifjúsági sajtó az építőtáborban látta az ifjúság nevelés, a munka és szórakozás ideális terepét.

Balatoni riportok. Az építőtáborok életének leírásától markánsan eltértek a Balaton partról szóló jelentések. Ezekben az írásokban döntően a nyári turizmushoz kapcsolódó bűncselekmények, simlis, nyereszkeskedő figurák kerültek terítékre. A *Stopposok, lejmolók, csövezők* című cikkben például az újságírók a Balatonnál szolgálatban lévő rendőrök elbeszéléseit írták meg a könnyű kalandokat kereső lányokról és a pénz nélkül csellengő fiatalok erőszakos cselekedeteiről.³⁸ Az összkép a nyári idegenforgalom felporzulásának inkább negatív oldalát jeleníti meg, melynek visszatérő résztvevői a pénzes olasz és német autós turisták, akik kihasználják a magyar stoppos lányok naivitását, akik amúgy szintén nem

³⁷ Útitárs keresők. *Ifjúsági Magazin*, 1976. 5. sz. 25–27. Más helyen pedig a belföldi turizmus fontosságára hívták fel a figyelmet – hasonlóan a KISZ KB gazdasági osztályán gyakran elhangzott állásfoglalásokhoz –, mintha minden fiatal külföldön töltötte volna a szabadidejét. „Az utóbbi években megnőtt az idegenforgalom tekintélye és értéke. Ez nem baj. Az viszont hiba, hogy csak a külföldiek idegenforgalmával törődnek – a hazai idegenforgalomra kevés gondot fordítanak.” Túrázás. *Magyar Ifjúság*, 1971. 28. sz.16.

³⁸ Irány a Balcsi? *Stopposok, lejmolók, csövezők. Ifjúsági Magazin*, 1973. 7. sz. 3–6.

teljesen ártatlanok. Egy rendőrtisztet idézve: „Fickándoznak ezek a kis-lányok, gyűjtögetik össze a mesélni valót”.

A Balaton nemcsak a bűnözés melegágya, a magángazdaság külön-böző formáinak is egyik legfőbb megjelenési terepe. Noha a Balatonra oly jellemző fizetővendég-szolgálatról az ifjúsági lapokban szinte szó sem esik, egyéb időszakos bevételi forrásról időnként megjelent egy-egy cikk. Ezek a munkalehetőségek mind a turizmushoz, még inkább a kül-földiek fogadásához és személyes érintkezésekhez kötődnek. A cikkíró elgondolkoztatónak tartja, hogy a végzős medika mentős szakmai gya-korlat helyett miért szállodaszobákat takarít, valamint hogy az ipari szak-munkásnak még állása feladásával is megéri nyaranta pincérkedni. Azt is meglepőnek tartja, hogy egy mérnök az NDK-ban szerzett német nyelv-tudását szaktudása helyett nyaranta az éttermi borraivaló reményében kamatoztatja. Hozzájuk képest már-már elfogadható, hogy a benzinku-tas tinédzserek egyáltalán nem érzik problémának, hogy a borraivalóért tartják a markukat. A nemzetközi turizmus, és a hozzákapcsolódó tevé-kenységek így óhatatlanul a tisztességtelen, legalábbis nem tiszta jöve-delemszerzéssel kerülnek összefüggésbe, szemben a példaértékű építő-tábori vagy gyári segédmunkákkal.

Nyugat-kritika. Sok kritika érte a nyugati országok szociális rendsze-reinek hiányosságait, a továbbtanulás nehézségeit, az ifjúsági problémákat, a társadalomból kivonuló – házfoglaló, sátrazó, alternatív fesztiválokra járó – baloldali fiatalok ideológiai káoszát. Mindezek forrása soha nem a nyugatot megjárt magyar fiatalokkal készített beszélgetések, hanem a nyugati lapokból – legalábbis az utalások szerint – főként a német *Stern*-ből átvett cikkek, illetve a magyar ifjúsági lapok újságíróinak nyugati kör-utazásaiból származó úti beszámolók. Ide kapcsolódik a ritkán előforduló disszidens kérdés, aminek kapcsán az ország cserbenhagyását róják fel az illegális kivándorlóknak, illetve a hazainál állítólagosan rosszabb élet-minőségen bizonyítják, hogy nem éri meg disszidálni.³⁹

Egzotikum. Az ifjúsági lapok visszatérő írásai voltak az úti beszámolók. A távoli földrészekről, különleges helyszínekről adott tudósítássorozatok politikailag teljesen ártalmatlannak, ismeretterjesztő és szórakoztató olvas-

³⁹ Az ifjúsági lapok kerültkék a kényes témát, de az NSZK-ban maradt Dobos Attila táncdalénekes esetét külön cikkben tárgyalták. Értetlenül álltak a tény előtt, hogy Dobos az itthoni karrierje és jó egzisztenciája helyett miért kezd el egy német kisvárosban újra eredeti szakmájában (fogorvos asszisztens) dolgozni. Isten véled, édes Piroskám. *Ifjúsági Magazin*, 1971. 6. sz. 7.

mányoknak tarthatták, így még nyugati utazók élményeit is leköszölték.⁴⁰ Az úti beszámolók tömkelegéből érdemes egy Észak-Amerikáról szólót kiemelni, amelynek felvezetésében a USA-Kanada közti határátlépés gyakorlata kapcsán a szerző a nyugat-európai határforgalom leírására is hosszú sorokat szánt: „Nyugatról megtért ismerősök legendákat mesélnek arról, hogy egyes európai országok között milyen hihetetlenül laza a határellenőrzés.” Ezek után saját élményét osztotta meg az olvasóval: ottjártukkor a holland–német határon csak úgy hömpölyögtek az autók, a nagyvonalú határőr senkit nem állított félre, kivéve az újságíró Zsiguliját. A szerző az esetet nem kommentálta, így ma már nehéz eldönteni, hogy a kelet-európaiak megkülönböztetését sérelmezte, vagy a gyors határátlépés bemutatásával szánta a szocialista országok közti szigorú és vontatott ellenőrzési gyakorlatot illetve óvatos kritikával. Az „észrevehetetlen” határ fogalma talán így is, úgy is felkelthette az olvasók érdeklődését.

Szocialista országok. A szocialista országokról is elvétve olvasni az ifjúsági lapokban. Rendszeresen tudósítottak két vagy többoldalú baráti eszmecseréről, ifjúsági világtalálkozóról, de a turistáskodás során megismert egyes országok mindennapjairól alig-alig esett szó. A bolgár tengerpart korszerű szállodáiról – az újságíró szóhasználatában „gyönyörű betonvirágairól” – áradozó cikkben azért mégis felfedezhető a helybéli, bolgár nyaralók és a külföldi turisták közti különbségek. Míg a bolgárok vászonlepedőkön sütkéreznek, és gyermekeik meztelenül rohanganak a parton, a külföldiek divatos fürdőruhával és nagy pakkokkal érkeznek a strandra. A bolgárok szegénységét a cikkben egyszerűség és tisztaság fogalmával palástolják. Azért fontos ezt megemlíteni, mert az idegenvezetők is többször kitértek a szocialista országok közti különbségtételkor a magyarok viszonylagos jólétére és az oroszok, lengyelek, bolgárok szegénységére.

A szocialista országok mindennapjaival kapcsolatban kevés jelenséget tartottak említésre méltónak. Az egyik a vallás szerepe, és a vallásos témájú sajtótermékek nagy száma az NDK-ban, és különösen Lengyelországban. Karol Wojtyła pápává választását, és első lengyelországi zarándoklatát, úgy látszik, szintén meg kellett magyarázni. Az erről szóló cikk így kezdődik: „A lengyelek talán még az olaszoknál is vallásosabbak” – kezdte élménybeszámolóját ismerősöm, aki néhány hónapig Lengyelországban dolgozott. Élénk vita indult meg erre a társaság tagjai

⁴⁰ Ismét csak a német *Stern* magazinra hivatkozva.

között. Végül abban maradtunk, hogy a lengyel ember ezerféle tulajdonsága közül egyáltalán nem a vallásosság a legjellemzőbb, bár szemmel láthatóan Lengyelországban jóval többen járnak templomba, mint más szocialista országokban.” A folytatásban a lengyel katolikus egyház történelmi szerepéről, és a szocialista állam vallási türelméről, józanságáról esett szó, amellyel az egyház sajnálatos módon sokszor visszaélt.

Végezetül érdemes megemlíteni még egy filmelemzést, amely csak érintőlegesen foglalkozott a turizmussal. Az 1979-ben készült *Kedves Szomszéd* című játékfilm főszereplője történetesen idegenvezető – neve Dibusz Miklós, aminek alapján a magyar nézők könnyen asszociálhattak az IBUSZ utazási irodára.⁴¹ A film bevezető képsorai egy budapesti turisztikai filmre emlékeztet, teletömve minden eladható látványossággal. Néhány perc elteltével azonban az idegenvezető kiszáll Budapest egyik leromlott belső kerületében a panorámaparasztról, és innentől egy szegény, lepusztult, igénytelen, környezetben kisztűli szereplőkkel folytatódik a voltaképpeni történet. A turizmus ebben a megvilágításban nem az ismeretszerzést szolgálja, hanem a felszínes tudás, a hamis képzetek előállításának és átadásának egyik kiváló eszközének számít.⁴²

Összefoglalva: a magyar ifjúsági lapokban a nyári utazás kapcsán a belföldi túrák szervezéséről, az építőtáborokban végzett társadalmi munkáról, az ifjúsági szervezetek hivatalos találkozóiról cikkeztek, de amikor a turizmus napi gyakorlatát igyekeztek leírni, sokszor negatív jelenségeket – csavargás, a magánszektor túlzott megerősödése, bűnözés, üzletszerű kéjelgés – mutattak be. A nemzetközi turizmushoz való viszony ugyanolyan ellentmondásosnak tűnik, mint a párt és közigazgatási iratokban fennmaradt anyagokban.

Az Expressre vonatkozó KISZ iratok, és a KISZ kiadásában megjelent magazinok nyári számaiban az ifjúsági turizmusról szóló írások viszonylag könnyen kategorizálható sémái mellett fontosnak tartottam, hogy az informális kapcsolatok vizsgálatát egy olyan csoport visszaemlékezéseivel egészítsem ki, amelynek tagjai a szocializmusban az átlagosnál sokkal többet utaztak. Részben az idegenvezetők személye, pályaválasztási motívációja érdekelt, és kíváncsi voltam milyen történeteket mesélnek a szocializmusbeli utazás napi gyakorlatából, az üzletelésről, milyen emlékeket

⁴¹ *Kedves Szomszéd*. 1979. 100 min. r.: Kézdi-Kovács Zsolt.

⁴² Ráadásul a főszereplő idegenvezetőről lassacskán kiderül, hogy a barátságosnak látszó férfi valójában egy jellemtelen, saját érdekében mindenkivel szövetekezni kész figura.

őríznek a különböző országokról és a turista csoportokról. Kornai János a szocialista gazdaság szegmenseiről adott definícióját alapul véve az idegenvezetők az első és a második gazdaság részesei is voltak, mivel főállásban állami alkalmazottként dolgoztak, de kisebb-nagyobb mértékben, az informális kereskedelemben is részt vettek.⁴³ Azzal a különlegességgel, hogy ők nem szabadidejükben, hanem a hivatalosan elszámolt főmunkaidőben végezték mindkét jövedelemszerző tevékenységüket.

Idegenvezetés a szocializmusban

Az idegenvezetők a turizmusban betöltött érzékeny szerepéről így vélekedett az Idegenforgalom című szaklap: „Az ő közreműködésükkel bonyolódik le a hivatalos és félhivatalos ismeretség az emberekkel, ők adnak általános tájékoztatást politikai és gazdasági rendszerünkről és a kényes kérdéseket is rendszerint nekik teszik fel.”⁴⁴

Nem illett saját szubjektív véleményüket a turistacsoporttal megosztani, „hanem népi demokratikus rendszerünk hivatalos álláspontját kell[ett] képviselniük.”⁴⁵ Az IBUSZ vezérigazgatójának, az 1950–60-as évek fordulóján a vállalat idegenvezetőinek feljegyzései alapján elkészített, a nyugati turisták provokatív kérdéseiről szóló összefoglalója nemcsak a párt Ipari és Közlekedési Osztályához jutott el, hanem érdemesnek tartották az anyagot a párt első számú vezetőjének, Kádár Jánosnak is továbbítani.⁴⁶ A feljegyzésben kiemelték, hogy a turisták „nagy előítéllettel, a hazai burzsoá sajtó által a neveltségességig félrevezetve érkeztek hazánkba”, de a kezdeti félelem és feszültség a későbbiek során felengedett, és itt „tartózkodásuk végén sajnálták, hogy már eltávoztak tőlünk.” Az idegenvezetők felkészültségén és talpraesettségén sok múlott, ezért

⁴³ Kornai János: *A szocialista rendszer*. Budapest, HVG, 1993.

⁴⁴ Éles Gyula: Ifjúsági idegenvezetés – ifjúsági idegenforgalom. *Idegenforgalom*, 1966. 4. sz. 5.

⁴⁵ Uo. 5.

⁴⁶ Kádár másnap szignálta is a feljegyzést. Az országonkénti bontásban felsorolt kérdések között a direkt politikai témájúak között olyanok is szerepeltek, mint „Utastást kap-e a vezető, hogy milyen kérdésekre adhat választ?”; „Kellemetlensége van-e a magyar állampolgárnak, ha kapitalista országból jövő ismerőse meglátogatja?”; „Miért szomorúak a pesti emberek?” Lángos János IBUSZ vezérigazgató levele, 1959. máj. 19. Magyar Országos Levéltár 288. f. 25. MSZMP Ipari és Közlekedési Osztály. 1959/4. ő. e.

az IBUSZ a párt segítségével állítólag nagy hangsúlyt fektetett az idegenvezetők ideológiai és politikai továbbképzésére is: „Idegenvezetőink olyan utasításunk alapján dolgoznak, hogy nem kezdeményezhetnek politikai jellegű vitákat nyugati utasokkal. Abban az esetben azonban, ha a Magyar Népköztársaságot sértő, vagy akár a tudatlanságból eredő és rendszerünket kedvezőtlenül beállító kérdést kapnak, *kötelesek* megfelelő választ adni.” [Kiemelés az eredetiben, L. A.]

A hivatalos iratok lényegi problémákat jeleníthetnek meg, de rendszerint nem képesek a történéseket alulról, a cselekvők szemszögéből láttatni, ezért tartottam fontosnak, hogy a „szocialista terepen” működő idegenvezetők személyes élményeiket is megismerjem. A szocialista országok között létesített informális kapcsolatok vizsgálatába az alábbi megfontolások miatt érdemes foglalkozni az idegenvezetőkkel: hivatalos elvárásoknak és a turistacsoport spontán igényeinek is meg kellett felelniük, így a hivatalos és magán szféra között közvetítő szerepük alakult ki; a munkakapcsolatokból magánkapcsolatokat építhettek ki a külföldi idegenvezetőkkel és a csoporttagokkal; jó nyelvtudásuknak és helyismeretüknek köszönhetően a csoporttagok magán ügyeikkel is hozzájuk fordulhattak segítségért.

Az idegenvezetést hosszabb-rövidebb ideig rengetegen kipróbálták – többnyire egyetemista diákok, tanárok esetleg nyugdíjasok. A nagy fluktuáció ellenére minden utazási irodánál kialakult egy törzsgárda, akik főállású foglalkoztatottak lettek. A 11 élettörténeti interjúban az életút bemutatásánál minden elbeszélő nehéz gyermekkorra emlékezett vissza: legtöbb esetben a család szegénységére utaltak, de említettek rendezetlen családi viszonyokat, a szülők korai válását és saját szociális problémáikat, viselkedési devianciájukat. Olyan is előfordult, ahol a család vallásos értékrendje és a választott egyházi gimnázium miatt ütközött akadályba a felsőfokú továbbtanulás.

Az idegenvezetői tanfolyamra, illetve a pályára egy kivétellel véletlenül kerültek, nem készültek tudatosan idegenvezetőnek. Többen kitörésnek érezték ezt a munkát. Részben anyagi értelemben – a szegénységből –, részben szellemi – az értelmiségi lét felé – értelemben. Az elvileg magától adódó kalandvágyat, a világlátást csak egyikük emelte ki. A többség nem tervezte hosszútávra, de megfogta őket a munkával járó állandó pörgés, a változatosság, az új arcokkal való találkozás. Szemükben az idegenvezetés könnyű és szórakoztató munkának ígérkezett, amivel egész jól lehetett keresni. Érdekes, hogy felnőtt fejjel mindegyikük

beiratkozott egyetemi képzésre és levelező tagozaton általában nyelvszakokat végeztek el, de olyan is volt, aki történelem szakon egyetemi doktorátust szerzett. Az idegenvezetőket átható értelmiségi tudat mellett legalább olyan fontos volt az önállóság igénye.

Mindegyikük visszaemlékezésében előkerült, hogy fiatalon, 18–20 évesen szembesültek azzal, hogy mit jelent egy felnőtt csoportot kordában tartani, ügyeiket intézni, problémáikat orvosolni. Többen kiemelték, hogy őket gyerekek nézték, kissé lekezelték, és időbe telt, míg elfogadtatták magukat. Bonyolította a feladatot, hogy a mindennapi közegükből kiszabadult, időnként kontrollt veszítő felnőtteket kellett irányítani. Az önállóság ugyanakkor szintén nem csekély csáberővel bírt és megvoltak a maga előnyei.

- *Milyen presztízse volt ennek az idegenvezetői munkának? Gondolkodott ezen, amikor elkezdte csinálni?*
- *Nem. Nem.*
- *Vagy utólag mit mondana?*
- *Borzasztóan irigykedtek az utasok, hogy „jaj, de baromi jó dolgokat van nektek”, tehát irigyeltek, de ugyanakkor nem volt túl nagy presztízse. Én nem érzékelem azt, hogy nagy presztízse lett volna.*
- *De az utasok irigyelték.*
- *De az utasok irigyelték, hogy „milyen jó nektek”, hogy mi tudom én, „hetente kint vagytok külföldön.”*
- *Aha. És Ön is így érezte, hogy „milyen jó, hogy kint vagyunk hetente külföldön?”*
- *Én nem azt érzékelttem, hogy milyen jó, hogy hetente külföldön vagyok, hanem azt érzékelttem, hogy milyen jó, hogy hetente más emberekkel vagyok. Akkor alakult ki bennem egy olyan attitűd, hogy én a büdös életbe – nem fogok olyan munkahely dolgozni, ahol be kell, hogy tagolódjak valamilyen hierarchiába.⁴⁷*

Az idegenvezetői munkának természetesen megvoltak a maga kérései, mégis szokatlanul nagy felelősséget és önállóságot biztosított a csoportot kalauzolóknak. Voltaképpen az utazások összetett szabadság-élménnyel ajándékozták meg, amely kevés más szocialista országba élő állampolgárnak juthatott osztályrészül.

⁴⁷ Interjú Schaffler Györggyel, 2008. január.

Utazási szabadság: az idegenvezetés legnyilvánvalóbb ismérve. A Nyugat egyértelműen prioritást élvezett. A szocialista relációban bevált és megbízhatónak bizonyult idegenvezetők előbb nyugati csoportokat fogadhattak, majd maguk is vezethettek csoportokat a kapitalista országokba. Az egyik idegenvezetőt, aki a Szovjetunió egyik közép-ázsiai tagköztársaságaiba vezető út miatt hagyott kárba veszni egy felajánlott nyugati utat – a kollégái hülyének néztek. Másikuk, aki annakidején éppen ellenkezőleg döntött, most nézi hülyének magát, és nem győz sajnálkozni, hogy milyen egyedülálló lehetőséget szalasztott el az 1970-es években.

Döntési szabadság: leginkább a rokonjegyeket – pl. nyelvtudás, történelmi és kulturális ismeretek, csoportvezetés, előadói képesség, ismeretterjesztés – mutató, de az idegenvezetéshez képest statikus pedagógus szakmával szemben.

- *Az idegenvezetők borzasztóan független szellemű emberek. Abszolút függetlenek, nyughatatlanok, biztos, hogy van bennünk egy kis stich.*
- *Ühüm.*
- *Biztos, hogy valami abnormalitás van bennünk, mert: nem tudunk egy helyen megmaradni. Egészen más az életforma. Ezért ugye nagyon sok idegenvezetőnek a párkapcsolata sem sikerül úgy, ahogy kell, mert a másik fél nem bírja elviselni, hogy ennyire független, és önállóan dönt mindenben. Mert megadatik a döntés lehetősége. Nekem kell döntenem, add Uram, Isten, de rögtön, hogy a papot hívom, vagy a mentőt!*⁴⁸

Szexuális szabadság: csajozási lehetőség különösen a kezdő évekre visszatekintve – a nő idegenvezetők szexről jellemzően nem beszéltek, vagy ha igen, akkor férfi társaik viselt dolgairól, kuriózumként homoszexuális kapcsolatokról is, amit a főnökök sokkal szigorúbban ítélték meg.

A szocialista országokba tett utazások a „*passzívan átélt szabadság*” élményének jelentették gazdasági és politikai értelemben. A Szovjetunió, a szovjet turisták sajnálták és lenézték. Hozzájuk képest mindenki szabadabban élt, legalábbis felvilágosultabbnak bizonyult. Más nemzetiségű csoportokat nem osztottak ötös csoportokra ún. „pityorkák”-ra, és csak nekik kellett állandóan kiértékelniük a napi eseményeket. Az utazások előtt gondos politikai eligazítást kaptak sokat kérdeztek és mindenfelé érdektelen vagy triviális dolgot feljegyeztek. A szabadidejükkel azonban

⁴⁸ Interjú Krizsenszky Adriennel, 2007. november.

nem tudtak mit kezdeni, nem mentek sehová, hanem szabályosan szenvedtek a szálloda halljában.

- *A politikai részhez nagyon-nagyon tartották magukat, és elvárták, hogy legyen baráti találkozó. Annál is inkább, mert akkora marha nagy az a Szovjetunió, és egy kisvárosból, aki jutalomként kapta, tisztába volt avval, hogy a- az életébe nem lesz többé mód arra, hogy külföldre jusson. Mert nem üzleti turizmus volt, itt csak jutalomként utaztak. Tehát olyan nem volt, hogy valaki befizetett egy útra és utazott. Ilyen nem volt. [...] Akik eljöttek, azok vagy tényleg maximálisan komszomolisták, hívő kommunisták voltak, vagy ha nem is voltak száz százalékig azok, tudták, hogy többször nem utazhatnak külföldre. Nemhogy Magyarországra. Magyarország nagyon kurrens volt a szovjeteknél, az összes szoci között. Az, hogy Nyugat, az szóba se jött. Az nem. Az mint olyan, nem volt. De az összes szoci között Magyarországra mentek legszívesebben. [...] Hát volt olyan, aki a jó Komszomol munkáért kapta az utat, de szinte még a szomszéd faluban sem volt, és már eljött Magyarországra. Nemhogy Moszkvába, de Magyarországra! És hát azok teljesen oda voltak. És minden újdonság, minden csoda volt nekik.. Csak hát olyanborzasztó képzetlenséggel, ismeretanyag-hiánnyal találkoztunk, hogy... Egyszerűen szerencsétleneket, például az ukrán parasztokat tényleg olyan szinten tartották, mint a- én nem is tudom, mint a rabszolgákat. Tehát a művelődés, az csak a Leninből állt. Ez nem vicc! Ez tény. A programjukba volt a Szépművészeti Múzeum. Viszem őket képről képre, és mutatom, magyarázom - csak néztek! Mondom, a szomszéd faluba nem voltak, nemhogy Moszkvába! És tetszett nekik, érdeklődtek. De tudod, amikor teljes erőöd megfeszítésével igyekszel szépen beszélni- a festészet, főként a középkori nagyjából egyházi témájú -, a és mindent elmondasz. Nem elég, hogy a pravoszláv egyház és a katolikus egyház között olyan hatalmas fogalombeli különbségek vannak, amiket nehéz áthidalni, de amikor csak a leg-egyszerűbb dolgot ottan elmondom, akár mit tudom én, egy Golgota képről beszélek, vagy valami, és akkor megkérdi, hogy mondja még egyszer nekem, ki az az ember, aki ott lóg azon a kereszten?⁴⁹*

A magyarok Lengyelországgal összehasonlításban elmondhatták, hogy „nálunk sem kapható minden, de azért ilyen mértékű áruhiány

⁴⁹ Interjú Wierdl Viktorral, 2007. november–december.

nincsen”, és mondjuk az NDK-ban vagy a Szovjetunióban tett utak után megjegyezhetnék, hogy „nálunk sem szabad minden, de azért ilyen mértékű felügyelet elképzelhetetlen lenne”.

- *A Szovjetunióban azt tapasztaltuk, hogy az első perctől az utolsó percig folyton foglalkoztak velünk. Tehát olyan programokat szerveztek, amik láthatóan, nem is nagyon titkolták, szétverte az embernek a napját. Sehová nem tudtunk elmenni egymagunk. Én a 90-es évek végén voltam először úgy Moszkvában, hogy na, békén hagytak, és mehettem, ahova akartam. Mert mindig ott lógott a nyakunkon az idegenvezető, a kollega.⁵⁰*
- *Az NDK-sokat mindig az érdekelte, hogy mi szabadon olvashatunk, tehát nálunk lehet kapni nyugati újságokat, náluk nem lehet. Hogy mennyivel jobban élünk, mint ők. Kevésbé voltak dotálva a termékek az NDK-hoz képest. Nálunk drágább volt az élet, de mennyivel jobb és szabadabb. És nem kötelező se ez, se az, se amaz. Mígnem náluk, hogyha valaki nem volt FDJ-tag, akkor megnézhetette magát. Nálunk ez nem volt kritérium, az Expresszen belül ugyan volt egy KISZ alapszervezet, de ezt a sok embert, aki ott dolgozott, nem lehetett összehívni semmire. Hát legnagyobb részt széjjel voltak.⁵¹*

Míg a magyar ifjúsági sajtóban a szocialista országok ifjúsági szervezetei közül messze az NDK-s FDJ rendezvényeiről cikkeztek a legtöbbet, ami arra enged következtetni, hogy a magyar KISZ-nek is példaképe lehetett, az idegenvezetők az FDJ-s csoportvezetők buzgalmát, a beutazó csoportok ellenőrzésének túlzott igyekezetét pellengérezték ki.

A Nyugathoz kötődő szabadság fogalmának átértékelődése. Az idegenvezetők is szerettek volna minél előbb nyugati országokba kijutni, ezért aki csak keleti nyelveket beszélt, előbb-utóbb megtanult németül vagy angolul. A nyugati utazásokról azonban még sem meséltek történeteket. Utaltak rá, hogy milyen nagy szó volt kijutni, hogy a konkurens irodánál, az IBUSZ-nál hogyan versenyeztek az idegenvezetők a nyugati utakért, hogy a Magyarországon átutazó román turisták közül sokan nem tértek vissza Bécsből – még az is előfordult, hogy a buszt is haza kellett hozatni -, de nagy rácsodálkozásokról, vagy emlékezetes eseményekről,

⁵⁰ Interjú Schaffler Györggyel, 2008. január.

⁵¹ Interjú Krizsenszky Adriennel, 2007. november.

jelenségekről nem beszéltek. Nem maradtak kint, pedig némelyiküknek lehetősége lett volna, hogy NSZK utazási cég alkalmazásában vezessen csoportokat. Módjukban állt kurrens nyugati cikkeket olcsón beszerezni, de mindig csak kicsiben utaztak, és ennek mai szemmel nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget.

Magyarországra utazó nyugati csoportokat viszont a hazai eredményekkel ejtették ámulatba, a szociális ellátórendszer, a jól működő állami gazdaságok, és a prosperáló háztáji gazdaságok bemutatásával.

Az idegenvezetői munka folyamatos kapcsolatépítésről is szólt, melynek típusai:

Hivatali kapcsolatok. Jóban kellett lenni a szállodai portásokkal és az éttermi pincérekkel, de volt, hogy a vámossal is köszönőviszonyba kerültek. Ezekben a kapcsolatokban a pontos és kiszámítható, problémamentes ügyintézés különböző kedvezményeket eredményezett.

Az utasoktól nemcsak borraalót remélhettek, de előfordult, hogy korábbi megrendelésre vittek cipőt a Szovjetunióba és hoztak onnan rendszeresen viszonylag olcsón beszerezhető kubai szivart.

Alkalmi jellegű *üzleti* kapcsolatok: például a szovjet szállásokon a folyosó-felügyelő és minden árura nyitott „gyezsurnajákkal”, de megemlékeztek egy állandó partnerről is, aki Moszkvában átvette a farmert és cserébe ikonnal fizetett.

Baráti és intim kapcsolatok. Volt csoporttagokkal, partner-idegenvezetőkkel sokszor évekig levelezésben álltak, de volt példa házasságkötésre is.

A legérdekesebb kapcsolatépítési forma, amelyet talán rendszer specifikusnak is tarthatunk, a baráti találkozó szervezés, a mindenki által sokat emlegetett „druzsabázás”. Ennél formálisabb és mesterkétebb ún. „kötetlen beszélgetési” formát nehezen képzelhetünk el. Azt gondolnánk, hogy nagyon erőltetett volt az egész, különösen a nyelveket kevésbé beszélő magyarok számára, de a történetekben általában jópofa happeningként emlékeznek rá vissza, sok szervezési nehézséggel és rengeteg nevetéssel. A találkozók első felében a vállalati KISZ szervezeteket meglátogató csoportok alaposan kikérdezték egymást a helyi KISZ és pártélettől a termelési számadatokig, gyakorlatig mindenről. Az este folyamán végig az idegenvezetők tolmácsoltak. Mikor véget ért a hivatalos rész, orosz szokás szerint elkezdtek tósztokat mondani, és ahogy egyik interjúalanyom fogalmazott: „folyt az alkohol vég nélkül”.

Írásom végén a druzsbázásról szóló hosszabb idézettel szeretném érzékeltetni az informális és a formális kapcsolatok, tevékenységek összekuszálódását.

- *A szovjetek annakidején átvették az oroszoktól, hogy az italozás kulturált formája az, ha tósztot is mondanak az ivás előtt. Pontosabban társaságban jellemzően így működik a dolog. És ez azt jelentette, hogy tök mindegy, hogy honnan jöttök, tósztot kellett mondani. És akkor megkérdeztek finoman, hogy ha a magyar elvtársak megengednék, mi hoztunk egy kis vodkát magunkkal, hogy azzal megvendéglénnék Önöket. Magyar elvtársak azonnal egyetértettek. [nevet] Ők meg hoztak egy kis ezt-azt. Egy pillanat alatt ital került az asztalra, és akkor fölállt, amelyik kezdeményezte. Volt, hogy a magyarok kezdeményezték, hogy eleve egy pohár bort kiöntöttek mindenkinek. Engedjék meg az elvtársak, hogy magyar borral köszöntsük az Önök delegációját, és igyunk a orosz-, a szovjet-magyar barátságra. Mindenki fölállt, fenékgig kiitta. Mindenki. És akkor jöttek a tósztok sorai, ha kellett, ha nem, felváltva, előbb az egyik oldalról, aztán a másik oldalról. Most te mondasz, aztán te, te is mondjál valamit! És mindig volt téma! Jellemzően politikai töltetűek voltak. Aztán ahogy szép lassan elmúltak a politikai ötletek, mert előbb a háborúban elesettekre kellett inni, akkor-*
- *De ez komoly volt, ugye?*
- *Komoly! Nem vicc volt ez. Volt egy mozgalom az oroszoknál, ami társadalmi munka, vagyis a szovjeteknél, ami társadalmi munka jellegű volt. „Za szibja i za tavo parnya.” Ez azt jelenti, hogy te elvégzed a munkádat magadért, és azért is, aki elesett a nagy honvédő háborúban. De szóval marha komolyan vették, hatalmas akciók voltak, meg minden. Na! De hát aztán a mikor már lazult kicsit a dolog, akkor „most pedig elvtársak engedjék meg, hogy a jelenlevő hölgyek egészségére igyunk!” Akkor minden férfi felállt, a hölgyek ülve maradtak, akkor megint fenékgig a jó megbuggyantott vodkát. Borospohárba a vodka, az már eléggé jó ... És aztán a vége felé meg tök elfajult, mert olyan tósztok voltak. Én is tudtam egy-kettőt annakidején, aminek hasznát is vettem, hogy mit tudom én, a férfierőért igyunk! De ahhoz egy hosszú mesét el kellett mondani, aminek az volt a lényege, hogy a férfiember ötször egymás után meg kellett, hogy erőszakoljon egy nőt az erdőbe, mert a medve kényszerítette rá, de a végén a hatodikat már nem tudta, és megette a medve. „Elvtársak, igyunk azért, akiket nem eszik meg a medve!” Meg érted, ilyen hülye-*

ségek... De orrán-száján! És akkor aztán kis zene, tánc, és a fiatalok egymás között. Mindig nekem volt a legtöbb dolgom: „gyere má’, fordítsd le, hogy ízé.” A főnökök még folytatták néha, hogy „és nálatok akkor mi van?”. Az orosz erőltette. A magyar KISZ-titkár már ott ölegetett egy orosz lányt, de a szovjet még meg akarta tudni, hogy milyen a – én nem tudom – a természetlag abban a TSZ-ben, ahol éppen voltak. A magyar meg már... – Na, jó! Szóval így ment. [...] A baráti találkozók ezen a címszó alatt futottak mindenhol, hogy „druzsba”. Mert ugye az azt jelenti, hogy barátság, és egyszerűen minden ilyen találkozót úgy hívták, hogy druzsba. Lesz druzsba? Lesz druzsba? És akkor mentünk. És volt, amikor egész elfajultak a dolgok, amikor má’ annyira belelkesedtek, hogy a végén fölállt mindenki, és mint az 50-es években, elkezdtek tapsolni, hogy KISZ, KISZ, Komszomol! KISZ, KISZ, Komszomol! [tapsol közben] És hülyére vidultak rajta.”⁵²

Az idegenvezetők a druzsbázásra általában mint egy erőltetett, de mégis jópofa programra emlékeznek vissza. A fenti idézetből is kiderül, hogy elsősorban a szovjet csoportok ragaszkodtak a lebonyolításához, míg a magyarok kis távolságtartással kezelték az ilyenfajta barátkozást. A vállalati KISZ alapszervezetek nem mindig lelkesedtek a rendszeres találkozó-kért, s gyakran előfordult, hogy a csoportfogadáshoz szükséges kellékek – aprósütemények és italok – költségeit az Express állta. Az intézményes italozás azonban mintha oldotta volna a gátlásokat, és a munkahelyi környezetben, a táncoló párok közt rohangáló idegenvezető tolmácsolásával néhány órára „barátkoztak” a fiatalok. Az elmesélésekből kiderült, hogy a magyarok fiatalok politikailag kevésbé voltak involválódva, mégis apáik nemzedékére emlékeztető módon időnként spontán lelkesedésben törtek ki, és együtt éltették a magyar és szovjet ifjúsági szervezeteket. A párt illetve az ifjúságot felügyelő KISZ ennél nagyobb sikert látszólag nem is érhetett volna el, de minden körülményt figyelembe véve, a jelenetnek ironikus, parodisztikus jellege kellett, hogy legyen. Ahogy a magyarok belementek a jelvénytárcsázásba, és eljátszották, hogy mennyire megtisztelőnek tartják az ajándék mozgalmi kitűzőket, az ütemes tapsolásban – ami az 1970-es évekre már kiment a politikai divatból – is a játékot, a hivatalos elvárások kifigurázását értékelhetjük.

⁵² Interjú Wierdl Viktorral, 2007. november–december.

Az idegenvezetők foglalkozásuk miatt hiába számítottak különleges státuszú, a formalitás és informális határán dolgozó embereknek a szocializmusban, a Kádár-rendszer bizonyos politikai nézeteivel többnyire azonosultak, és komolyan vették főnökük definícióját: „ők Magyarország kultúrdiplomái.”

- *Bizonyos fokú korrekt szerződés volt az. Eljutsz a munkád során külföldre, nem keresel olyan nagyon rosszul, nagyon sok élményben van részed, cserébe azt várjuk el tőled, hogy, én ezt már harmadszorra mondom neked szó szerint, hogy a Magyar Népköztársaság képviselője légy. És kész! És ezt mindenki megértette. Mindenki tudta, hogy ez így működik, és ebben részt kell venni. És mindenki a maga módján vett részt benne. Az elején, amikor én is belekeveredtem, nem voltam teljesen... De hamar megértettem a játékszabályokat.⁵³*

Röviden szólva: mindenki tudta meddig mehet el, de azt is, hogy mi az, ami felett szemet huny az állam. Aki átlépte a határokat, az előbb-utóbb kikerült az idegenvezetők köréből.

---

⁵³ Uo.